

ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство

О. Дашковська, доцент НЮА України

Регіональні механізми захисту прав жінок: порівняльно-правовий аналіз

Як відомо, Загальна декларація прав людини і міжнародні пакти про громадянські і політичні, а також соціально-економічні і культурні права були прототипом низки регіональних документів у галузі прав людини. Серед них особливу значущість мають конвенції, що регламентують питання захисту прав людини в масштабах окремих континентів — Європи, Америки та Африки.

На європейському континенті права людини і громадянина врегульовано двома документами — Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод (1950 р.) та Європейською соціальною хартією (1961 р.), які відрізняються не тільки за сферою правового регулювання, а й за механізмами захисту прав людини. З огляду на міжнародні стандарти Європейська конвенція і Європейська хартія зробили вагомий внесок у справу уніфікації захисту прав людини на Європейському континенті, в тому числі в аспекті рівноправності статей.

Міжамериканська конвенція про права людини, прийнята 20 листопада 1969 р., багато в чому повторює положення Європейської конвенції, за винятком громадянських і політичних прав, до реалізації яких закликає ст. 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Розробники Міжамериканської конвенції запозичили механізм захисту прав людини з Європейської конвенції, доклавши контроль за виконанням зобов'язань, узятих державами-учасниками, на Міжамериканську комісію і Міжамериканський суд з прав людини. На жаль, діяльність цих органів виявилася практично неефективною, що зумовлено політичною нестабільністю регіону, яка виражається в циклічних і деколи насильницьких потрясіннях. До того ж Міжамериканську конвенцію розроблено у відриві від реального життя і соціально-економічних умов, що склалися на континенті. Порівняльний аналіз діяльності євро-

пейських і американських регіональних органів з прав людини свідчить про те, що їх ефективна діяльність можлива тільки на основі схожості політичних систем, історичного досвіду, правових традицій і близькості рівнів соціально-економічного розвитку.

Африканська хартія прав людини і народів (1981 р.) враховує специфіку континенту, наголошуючи на питаннях самовизначення, соціально-економічного і культурного розвитку держав, реалізації суверенних прав народів на природні ресурси країн, забезпечення прав особи на розвиток, міжнародну безпеку, сприятливе довкілля. Контроль за виконанням Хартії покладено на Африканську комісію з прав людини і народів, функції якої мають в основному рекомендаційний характер. Особливість Африканської хартії полягає в тому, що на відміну від Європейської і Міжамериканської конвенцій в ній проголошено, що Комісія розглядає повідомлення про існування вагомих масових порушень прав людини і народів (ст. 58), після чого інформує Асамблею глав держав і урядів, яка всебічно вивчає ці випадки.

Африканська хартія прав людини і народів значну увагу приділила й питанню про збереження культурних цінностей континенту. Якщо в преамбулах до Європейської і Міжамериканської конвенцій йдеться про загальну спадщину країн континентів у політичних традиціях, ідеях та ідеалах, то преамбула до Африканської хартії особливо відзначає цінність африканської цивілізації. З урахуванням цієї обставини Африканська хартія підходить і до питання про взаємні обов'язки держави і громадян. Стаття 17 Африканської хартії проголошує, що «охорона і захист моральних цінностей і традицій, визнаних суспільством, є обов'язком держави». Відповідно до п. 7 ст. 29 цього документа кожен зобов'язаний «зберігати і розвивати позитивні африканські культурні цінності у відносинах з іншими членами суспільства в дусі терпимості, діалогу і консультацій і в цілому сприяти заохоченню морального здоров'я суспільства»¹.

Оскільки питання про роль чоловіка і жінки в різних державах тисячоліттями регламентувалося і багато в чому регулюється нині релігійними і традиційними нормами, неминуче постає проблема про співвідношення принципу універсальності захисту прав людини та самобутності національно-культурної спадщини різних народів світу. Це є особливо актуальним щодо рівноправності статей.

У християнських державах за часів Римської імперії жінки користувалися чималими правами, але в період середньовіччя

¹ Права человека. Сборник универсальных и региональных международных документов. — М., — 1990.

роль жінок як у релігійному, так і в світському житті значно зменшилася. Відомий представник філософії католицизму Т. Аквінський писав: «Жінки народжуються для того, щоб їх довічно утримували під владою пана та вчителя, тому що природа в усіх відношеннях надала чоловікові переваги і визначила його для панування»¹. Усе це привело християнський світ до уявлень, що «сама природа» визначила жінці другорядне місце в суспільстві.

Ще суворішою щодо правового статусу жінок була і залишається наймолодша світова релігія — іслам. Мусульманське право не тільки детально регулює поведінку особи, а й обумовлює внутрішню мотивацію її дій. У середині XIX ст. в найбільш розвинутих країнах Арабського Сходу мусульманське право своїми принципами поступилося місцем законодавству, побудованому на західноєвропейських зразках. Однак ця перебудова не торкнулася найважливішого інституту мусульманського права — «права особистого статусу». Дана галузь, крім сімейних стосунків, включає інститути, що регулюють правоздатність особи та її обмеження, питання опіки і піклування, спадкування тощо². І дотепер мусульманське право допускає полігамію; зберігає правила, що визначають центральною фігурою при укладанні шлюбу опікуна нареченої (функцію якого виконує її батько чи інший найближчий родич по чоловічій лінії); не визнає шлюб між особами різних конфесій; зобов'язує дружину в усьому коритися своєму чоловікові, містить інші положення, що далеко відходять від ідеї рівноправності людей незалежно від статі, релігії, раси.

В Ізраїлі ставлення до сімейного права як «права особистого статусу» пояснюється релігійними сходами як наступність у праві, незважаючи на прийняття Декларації про незалежність, Закону про рівні права жінок 1951 р. і низки інших рішень Кнесету, що скасували багато норм, які дискримінували жінок у питаннях шлюбного віку, власності, спадкування, участі у вихованні синів, старших шести років³. Однак дотепер жінки Ізраїлю багато в чому обмежені в питаннях шлюбу й особливо розлучення⁴. Відповідно

¹ Цит. за: *Бабель А.* Женщина и социализм. — М., 1959. — С. 100.

² Див.: *Сюкияйнен Л. Р.* Мусульманское право и семейное законодательство стран Арабского Востока / Мусульманское право. — М., 1984. — С. 120—143.

³ Див.: *Элон М.* Еврейское право: Пер. с иврита / Под общ.ред. И. Ю. Козлихина. — СПб., 2002.

⁴ Див.: *Shenhav S.* Family Law, Women's Rights and the Jewish Religion Courts of Israel: Recent Changes in the Status Quo // Summary of Conference Papers. From Basic Needs to Basic Rights. Kaula Lumpur, 1994. — P. 19.

до Закону про юрисдикцію раввінських судів 1953 р. розлучення віднесено до виключної компетенції чоловічих релігійних судів. Цивільне розлучення допустиме в Ізраїлі тільки тоді, коли чоловік і дружина належать до різних конфесій.

Такі обставини породили розбіжності як при прийнятті міжнародних документів з прав людини, так і при розгляді їх виконання на міжнародних форумах. На Віденському конгресі з прав людини 1993 р. група країн Азії виступила з заявою про те, що права людини повинні розглядатися лише в історичному і культурному контекстах; існуюча концепція прав людини є переважно західною; права групи осіб є вищими за права окремої особи. Слід погодитися з думкою Р. Кумарасвами, який вважає, що така аргументація особливо небезпечна щодо прав жінок, оскільки будь-яке випинання культурних особливостей припускає свободу розробляти і впроваджувати в сімейне законодавство і практику його застосування норми, які не відповідають нормам, проголошеним у Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок¹.

З подібними явищами світове співтовариство зіткнулося і на Каїрській конференції з народонаселення і розвитку (1994 р.), де Святий Престол і представники мусульманських країн виступили проти закріплення в документах Каїрської конференції права жінок вільно розпоряджатися своїм тілом, у тому числі самостійно вирішувати питання про материнство, застосовуючи, якщо це необхідно, аборт. Аналогічні причини, що коріняться в релігії, культурі і звичаях, породили застереження низки мусульманських країн при прийнятті Пекінської декларації 1995 р. у тій частині, що стосувалася рівних прав жінок і чоловіків у питаннях власності на землю, зокрема при спадкуванні².

Міжнародне право, що базується переважно на консенсусі держав, має враховувати самотність культури різних держав світу, в тому числі мотивації релігійного змісту. Звідси множинність підходів при визначенні прав людини практично в усіх міжнародних документах про права людини. Так, ст. 12 Загальної декларації прав людини проголошує, що «ніхто не може піддава-

¹ Див.: *Кумарасвами Р.* Принцип универсальности и культурного разнообразия // Заявляем наши права. – М., 1996 – С. 31.

² Див.: *Поленина С. В.* Права женщин в системе прав человека. Международный аспект // Гендерный калейдоскоп. Курс лекций / Под общ. ред. М. М. Малышевой. – М., 2001. – С. 268.

тися безпідставному втручанню в його особисте і сімейне життя», яке може будуватися і відповідно до релігійних канонів. До того ж ст. 16 Загальної декларації закріплює право чоловіків і жінок одружуватися і засновувати родину без будь-яких обмежень за ознаками раси, національності, релігії, а також встановлює, що вони користуються однаковими правами в шлюбних стосунках. Багато світових культур і майже всі світові релігії можуть бути витлумачені на захист концепцій прав людини, і кожне звернення до релігійного і культурного контекстів має сприяти зміцненню міжнародних норм, а не обмежувати їх дію.

Колізії між нормами міжнародного права з питань рівноправності статей і національними звичаями та традиціями окремих держав найбільш помітні у сфері сімейних відносин, планування родини і репродуктивних прав. Для окремих регіонів, у першу чергу Африки, актуальною є проблема дискримінації жінок у питаннях землекористування і спадкування землі. У Ботсвані, наприклад, доступ до виробничих ресурсів, включаючи землю, визначається статтю власника. Жінки мають право на землю тільки як дочки і дружини, оскільки чоловіки одержують документи, що підтверджують їх права на сімейні земельні ділянки, і не дають жінкам можливості розпоряджатися землею. Те ж саме стосується і багатьох африканських країн щодо інституту спадкування земельної власності, яке відбувається по чоловічій лінії, і більшу частину маєтку одержує старший син. Виходячи з того, що власність повинна залишатися в родині, дітям жіночої статі відмовляють у праві на спадщину, оскільки передбачається, що вони вийдуть заміж і майно перейде в іншу родину. Ці дискримінаційні правила продовжують застосовуватися, оскільки держава не бажає втручатися в те, що вважається «приватною сферою», яка регулюється звичаями¹.

Усунення розбіжностей між нормами національного законодавства окремих держав, що базуються на звичаях та релігійних догмах, і міжнародними нормами про права жінки — завдання першочергової ваги. Його реалізація вимагає об'єднання зусиль світового співтовариства і національних правозахисних організацій. При цьому міжнародні документи про права людини, в тому числі Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, можуть і повинні служити відправними для демократичних і соціальних змін.

¹ Див.: Кумарасвами Р. Вказ. праця. — С. 31.

Руйнуванню міфів про непорушність будь-яких звичаїв, які виходять своїми коріннями в історію і освячені традиціями та релігією, може допомогти досвід США. В XIX ст. практично в усіх країнах світу заміжня жінка була позбавлена права розпоряджатися власністю, укладати договори, брати будь-які юридичні зобов'язання. За законом жінка виступала як своерідний соціальний інвалід. Наприклад, колоністи, що прибували з Англії в США, привнесли в суспільну практику цієї країни, що базується на загальному праві, концепцію шлюбу як «притулку, укриття» для жінок. Відповідно до цієї концепції у шлюбі чоловік і жінка виступають як єдина особа, особистий статус дружини після укладання шлюбу припиняється, а за дружину виступає чоловік, який захищає її інтереси¹. Уся власність дружини, в тому числі її зарплата, стає власністю чоловіка. Внаслідок цього жінка потрапляє в повну фінансову залежність від чоловіка. При цьому на відміну від інших контрактів, де сторонам надавалася широка свобода розсуду, коло прав і обов'язків подружжя у шлюбному контракті було суворо регламентовано державою. Але в судову практику США у середині XIX ст. було внесено зміни, спрямовані на закріплення за заміжною жінкою права на її майно в інтересах майбутніх поколінь. Поступово шлюб став тлумачитися як контракт рівних громадян, кожний з яких відповідає за добробут родини, несе домашні обов'язки і бере участь у вихованні дітей².

Дисбаланс у питаннях рівноправності статей через традиції, релігію і звичаї тривалий час був характерний і для Європи. Частково така ситуація зберігається і понині. Хоча в Данії у середині 70-х років XX ст. було прийнято низку законів, покликаних забезпечувати рівні права і рівні можливості чоловіків і жінок, дія цих законів не поширюється на Фарерські острови і Гренландію, де тільки з прийняттям у 1988 р. закону про власність на землю жінки вперше одержали право успадковувати землю нарівні з чоловіками³.

В багатьох державах і регіонах світу, поряд з дискримінацією за ознакою статі, збереглися і просто варварські звичаї щодо жінок і дівчат. Йдеться насамперед про «вибракування» дівчат ще

¹ Див.: *Молокомме А.* Экономические права женщин в контексте прав человека / Заявляем наши права. М., 1996. — С. 42–45.

² Див.: *Stetson D. M.-B.* Women's Rights in the USA. Belmont, 1991. — P. 128–132.

³ Див.: *The Periodic Report by the Government of Denmark on the Implementation of the Convention on the Elimination all Forms of Discrimination against Women.* Copenhagen, 1993. — P. 6.

до їх народження, що стало можливим з розвитком медицини і техніки, яка дозволяє визначати стать ще не народженої людської істоти. Такі акти існують в ряді держав Азії, зокрема в Індії та Пакистані. Такими видами культурних традицій, що існують в громаді протягом багатьох поколінь, є: шлюби в ранньому віці; заборони жінкам контролювати народження дітей; переваги для дітей чоловічої статі і умиртвіння новонароджених дівчат; знахарська практика рододопомоги; перевірка на незайманість тощо.

Особливо небезпечними є операції по видаленню хірургічним шляхом деяких чи усіх найбільш чутливих частин жіночих статевих органів. Це віковічна практика, яка пояснюється існуванням відповідних звичаїв. Вона поширена в країнах Африки, Азії, Близького Сходу і Аравійського півострова. У деяких громадах такі операції, що калічать дівчат, є важливою частиною обряду, який знаменує дорослішання дівчини. Такі операції роблять і жінкам під час укладання шлюбу. Вважається, що за допомогою подібних операцій можна контролювати сексуальність жінки, однак насамперед мається на меті збереження жінкою невинності до шлюбу і гарантування її цнотливості надалі. Фактично такі операції, приносять жінкам і дівчатам численні фізіологічні ускладнення і надзвичайні психологічні проблеми. Практика застосування операцій на жіночих статевих органах давніша за християнство та іслам. У Давньому Римі їх застосовували, щоб перешкодити появі потомства у рабинь. У середньовічній Англії жінок змушували носити металеві пояси вірності, щоб не допустити зради дружин під час тривалої відсутності їх чоловіків. У тій чи іншій формі така практика існувала до XIX ст. в Англії, Франції, США, царській Росії та інших країнах¹.

Більшість із зазначених традицій є актами насильства щодо жінок і дівчат з боку родини і громади, але держава найчастіше не звертає на це увагу, в тому числі на такі факти, як побиття і зґвалтування особи членами сім'ї. Міжнародне співтовариство тривалий час не займалося питаннями насильства щодо жінок, оскільки вважалося, що ця проблема входить у приватну сферу, на яку не поширюється дія міжнародних конвенцій. Однак через зростання кількості національних конфліктів виявилось, що від на-

¹ Права человека: Изложение фактов. Опасная традиционная практика, пагубно отражающаяся на здоровье женщин и детей.— Женева, 1995. — Вып. 23. — С. 9—18.

сильства страждають не тільки окремі жінки, а й цілі соціальні групи — жінки-біженки, жінки-мігранти, жінки, що належать до національних меншин, жінки-інваліди, жінки-в'язні тощо. Це привело до формування в міжнародному співтоваристві думки про те, що насильство щодо жінок є проявом історично сформованого нерівного співвідношення сил між чоловіками і жінками в суспільстві, одним з основних соціальних механізмів, за допомогою якого жінок змушують займати підлегле становище порівняно з чоловіками. Такі обставини вимагали встановити відповідальність держав перед своїми громадянами за недодержання гарантованих міжнародним співтовариством прав і свобод, проголошених у багатьох міжнародних документах.

Бажаючи надати такому підходу характеру міжнародного зобов'язання, Генеральна Асамблея ООН прийняла 20 грудня 1993 р. Декларацію про ліквідацію насильства щодо жінок. На особливу увагу заслуговує ст. 2 цієї Декларації, що визначає види насильства щодо жінок: фізичне, статеве і психологічне не тільки в сім'ї та суспільстві, а й насильство з боку чи при потуранні держави, де б воно не відбувалося. Важливою є і ст. 4 Декларації, яка орієнтує держави на позитивні дії. На жаль, виявлені порушення прав жінок нерідко залишаються безкарними і виправдовуються як невід'ємна частина культури, релігії чи людської природи. Огляд міжнародної правозахисної практики свідчить про те, що міжнародні і регіональні правозахисні конвенції дуже рідко застосовуються в судовій і адміністративній практиці уповноважених органів різних держав¹.

Сьогодні спільним для всіх держав світу є процес глобалізації гендерної рівноправності, яка з правової точки зору проявляється в піднесенні проблеми прав людини в цілому і прав жінки зокрема з національного рівня на рівень міжнародного права, наслідком чого є прийняття низки міжнародних конвенцій і декларацій, присвячених гендерній проблематиці, визнання індивіда, незалежно від статті, рівноправним суб'єктом міжнародного права. Перед світовим співтовариством постає завдання виробити багатопільову стратегію забезпечення гендерної рівноправності осіб на національному, регіональному та міжнародному рівнях.

Надійшла до редколегії 20.01.04

¹ Кук Р. Использование Конвенции по ликвидации всех форм дискриминации женщин для расширения человеческих прав женщин / Заявляем наши права. — М., 1996. — С. 46–47.